

Исаев Кусеин

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – УЛУТТУК ДЕМОКРАТИЯ БУЛАГЫ

Исаев Кусеин

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Isaev Kusein

PARLIAMENTARISM IS THE SOURCE OF NATIONAL DEMOCRACY

УДК: 328:342.5

Кыргыз мамлекети азаттыкка аттанганына 25-жыл болду. Бириккен Улуттар Уюмунун Адам укуктарынын Декларациясынын талаптарына ылайык эркиндиктеги кыргыз улуттук Республикасында нагыз демократияны орнотуу татаал маселелерден экендигин саясый элита эми гана түшүнө башташты. Кыргыз Республикасы жаңы Конституцияга ылайык башкаруунун Парламенттик түрүнө өтүү менен Жогорку Кеңеш-Парламент – республикалык, областтык, райондук жана жергиликтүү бийликтер демократиянын жана демократиялуулуктун негизинде накта башкарууга өтө башташты. Демек, кылымдар бою келе жаткан улуттук идеяларды, каада-салттарды, руханий дөөлөттөрдү жана социологиянын теорияларын, ыкмаларын толук колдонууга жол ачылды.

Негизги сөздөр: парламентаризм, парламент, Жогорку Кеңеш, демократия, адам укугу, эркиндик, суверенитет, улуттук мамлекет, улуттук элита; конституция, интеграция, демократия булагы.

Кыргызское государство уже 25 лет находится на пути суверенитета. Политическая элита Кыргызстана начала понимать, что установить настоящую демократию в независимом кыргызском государстве, соответствующую требованиям Декларации ООН по правам человека является одной из сложнейших проблем. Кыргызская Республика: Жогорку Кеңеш - Парламент, республиканские, областные, районные и местные органы власти, согласно новой Конституции переходя на парламентское управление, встали на путь демократии и демократичности. Таким образом, появилась возможность к использованию испокон веков идущих национальных идей, традиций, духовных богатств, социологических теорий и методов.

Ключевые слова: парламентаризм, парламент, Жогорку Кеңеш, демократия, права человека, свобода, суверенитет, национальное государство, национальная элита, конституция, интеграция, источник демократии.

Twenty five years have passed since Kyrgyzstan gained its independence. The political elite of the country has currently realized that the establishment of real democracy is one of the most complicated issues in sovereign Kyrgyz National Republic according to the requirements of the human democracy of the UN. According to the new Constitution, the Kyrgyz Republic along with transition to Parliamentary governance on the basis of real democracy has also started transiting to Jogorku Kenesh – Parliamentary (republican, oblast, regional and local) governance democracy. This will result in merging new perspectives for applying theories and methods of sociology, and national ideology, customs and traditions, spiritual values that have been preserved for many centuries.

Key words: *parliamentarizm, parliament, Jogorku Kenesh, democracy, human rights, freedom, sovereignty, national state, national elite, constitution, integration, democracy Source.*

Парламентаризмге жана парламенттик демократияга - кыргыз узун тарыхый салтанаттуу жана кайгылуу окуялардан, өкүмчүлүктөрдү, өкүнүчтөрдү, көбөйгөндүктү жана азайганды, жеңгенди жана жеңилгенди, топтошконду жана бириндегенди башынан өткөргөн эң байыркы евразиялык уюткулуу улут, эл. XX кылым кыргыздар үчүн мамлекеттүүлүктүн, демократиянын ар кандай түрлөрүн башынан кечирип, кылымдын акырында өз алдынча демократиялык башкаруу үстөмдүк келе турган азаттыктагы мамлекетке ээ болушту. **Демократия** “demos”-«эл» деген грек сөзүнөн чыгып, негизинен тарыхы, тажрыйба тастыктагандай **“элдин эл үчүн, эл тарабынан жүргүзүлгөн”** бийлиги. **Демократия – бул эркиндиктин институтташтырылышы.** Бириккен Улуттар Уюму Адам укуктары Декларациясында жазылган идеалдарды туу тутуп, өз жолдорун таап жана аны куруп: “ар бир адам өзүнүн кадыр-баркын, тең укуктуулугун жана туулгандан берилген ажырагыс укуктарын билиши – бул **эркиндиктин, адилеттүүлүктүн жана бейпил турмуштун негизи**”. Тилекке каршы, Бириккен Улуттар Уюмунун демократия, жеке адамдын укуктары, жарандык жоопкерчиликтери, бийликтин негизги функциялары, демократиялык коомдун өзгөчөлүктөрү ж.б. жоболору менен биздин жарандар анчалык тааныш эмес жана бийликтегилер жалпы калктын демократия жөнүндөгү эрежелер, маалыматтар менен тааныштыруу үчүн кам көрүшпөгөнү өтө өкүнүчтүү жана башкаруучу элита өзүлөрү да демократия теориясы, тажрыйбасы жана эл аралык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен **тааныш эмес.** Натыйжада Кыргызстандын демократиялык өнүгүүсүндө трайбализм, уруучулук, көчмөнчүлүктүн баалуулуктары жана менталитети XX кылымдын аягына чейин жашап келди.

Кыргыз Республикасынын 1991-жылы август айында эгемендигин (суверенитеттигин) жарыялап, 2 жыл бою демократиялык кайра жаралууларды негиздеп, жаңы мамлекеттик **Конституцияны 1993-жылы 5-майда “динге негизделбеген демократиялуу Республика”** деп Кыргыз Республикасынын он экинчи шайланган Жогорку Кеңештин он экинчи сессиясында кабыл алган.

Биз “үлгү” катары көрүп, дайыма үйрөнүүгө аракет жасаган Америка Кошмо Штатынын 1787-жылы 17-сентябрында кабыл алган Конституциясы 7 гана статьядан турат жана ошондон бери 184 жылда (акыркысы 1971-жылы болгон) 26 жолу гана түзөтүү киргизген. Демек, өзгөрүлбөгөн Конституция мамлекеттин да туруктуулугун кепилдейт турбайбы!

Кыргыз Республикасынын 20-кылымда жүргүзүп келген салттуу Жогорку Кеңеши жаңы тарыхый шартка байланыштуу Парламенттик башкарууну тажрыйбалоодо, башакача айтканда бийликке келген партиялык фракциялар (бөлүмдөргө, үлүштөргө) аркылуу саясат жүргүзүүгө аракеттенишүүдө. Парламент (француз сөзү- сүйлөө) дегенди эле билдирет, бирок бүг жогорку мамлекеттик саясатты Парламентке депутат болгон саясый партиялардын өкүлдөрү жүргүзөт. Парламент Европа мамлекеттеринде (Англия, Франция, Итали ж.б.) 13-кылымда пайда болуп, 17-18-кылымдарда өкүлчүлүктөрдүн бийлиги толук өкүм сүрө баштаган. Демек, **Парламенттик башкаруу** көп партиялуулукту өнүктүрүүнүн мектеби катары болуу менен мамлекетти башкаруунун классикалык түрү катары дүйнөнүн көп бөлүктөрүндө бир канча кылымдардан бери иштеп келүүдө. Парламент жана парламентаристтер кол тийбестик катары мамлекеттик коргоого алынган. Алардын саясый, социалдык жана юридикалык жоопкерчиликтери да ошончолук жогору. Демек, парламент жана парламентаризм мамлекеттик мыйзамдарды даярдоо менен бирге аткаруучу бийликти-өкмөттү түзөт жана анын ишин контролдойт. Бул жагынан алганда Европа, Азия мамлекеттеринде бай тажрыйба бар. Кыргыз Республикасы СССР жана анын Коммунисттик партиясы түзгөн, жетектеген Жогорку Кеңеш менен алтымыш жылдан (1922-1990-жылдар) ашык жашап келдик. Эми 2010-жылы сегизинчи жолу толукталып, оңдолуп кабыл алган Конституция боюнча Жогорку Кеңешке – **Парламенттик башкаруу** делген – Парламентаризм түшүнүгү – кошумчаланып – **мыйзам жаратуучулук** жана **аткаруучулук** функциялар жүктөлдү. Демек, Жогорку Кеңеш – Парламент республикалык областтык, райондук жана жергиликтүү бийликтерде демократиянын жана демократиялуулуктун баалуулуктар аркылуу үстөмдүк этишине жооптуу дегендик.

Кыргыз мамлекети эркиндиктеги көз карандысыз Парламенттик Республика катары бир гана мөөнөт аракеттенүү менен иштеп, депутаттарга демократиялык аң-сезимдин, демократиялык саясый маданияттын кеңири калыптанышына жол ачылды. Эркиндикти колуна кармаган парламенттик тажрыйба тастыктагандай мамлекеттин жалгыз түрү **демократия** болуп эсептелет жана дүйнөдө көп жылдардан бери тажрыйбаланган демократиянын негиздерин, эрежелерин жана талаптарын **кыргыз улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу** менен так ишке

ашыра турган жалгыз саясый күчү – **профессионалдык парламентаризм**.

Ал эми депутат – парламентарий – бул түпкүндүү маданиятты жана интеллектуалдык кубатты алып жүргөн демократ саясатчы. Парламент “иммунитетин, капиталын сактап калам” дегендердин саркофагы эмес. Ал эч качан “баягы эле Байгарынын уулу түшкөн капчык менен байлыктын аламан байгеси болбош керек” (Султан Раев, “Де-факто”, 29-май, 2015-ж.).

Парламентаризмдин жана демократиянын улуттук жүзү, мазмуну, маңызы жана түрү болушу мүмкүнбү? Же азыркы батыштын баалуулуктары, акыл-эси, демократиясы мурункудай эле үстөмдүк этиши керекби? Анткени сонундар дүйнөсү батышта, батышсыз маданият өнүкпөйт, техникалык өркүндөө болбойт, парламентаризмдин демократиясынын булагы, тажрыйбасы батышта деген жойпулардын пикирлери үстөмдүк эте береби? 2015-жылдын маалыматы боюнча Кыргызстанда 1600 өкмөттүк эмес “коомдук” уюмдар, 30 диний багыттар боюнча 2000 ашык ар кандай топтор, уюмдар, мечиттер бар, уюмдардын дээрлик көпчүлүгү батыштын жана классикалык ислам динине тиешеси жок уюмдар, идеологиялык булактар. Ушулар улуттук мамлекеттүүлүккө, идеологияга, демократияга каршы ар кандай үгүттөө иштерин жана саясатты жүргүзүүдө. Кыргыз Республикасында 21-кылымдын башталышында саясый партия дегендер 200дөн ашты. Бул эмне деген жапайычылык жана ээнбаштык. Алардын көпчүлүгү бири-бирине коендой окшош идея жана идеология боюнча бири-биринен айырмаланбайт. Ал турмак саясый партия дегендердин “идея” жана “идеология” жөнүндө түшүнүктөрү жоктугу саясый партиялардын мамлекеттин өнүгүүсүндө экономиканы орду, маңызы жөнүндө билимдеринин болбогандугу да өтө армандуу чындык.

Кыргыз эли евразия кең мейкиндигиндеги эң байыркы көчмөн элдеринен, далай улуу цивилидерди (мисалы Шумер цивили), мамлекеттерди империяларды түзгөн, түпкүлүктү каада-салттары, үрп-адаттары, “Манас” баш болгон түпкүндүү руханий байлыктарды жараткан, маданияттуу, адилеттүү, касиеттүү баатыр эл. Тилекке каршы, тарыхтын татаал замандарында мамлекеттүүлүгүнөн ажырап, бир канча кылымдар бою башка элдерге көз каранды болуп, чоочун идея, идеология жана саясат менен жашоого аргасыз болгон. Мисалы, акыркы 2-3-кылымдар бою эле калмактар, уйгурлар, кокон хандыгы орустардын үстөмдүгүнүн астында болуп, жок болуп кетпей сакталып келген салттуу тарыхый калк. Кыргыздар XX кылымдын башында Россиянын колониясы, анан 70 жыл бою «советтик мамлекеттүүлүктүн» курамында башка саясаттын жана идеологиянын үстөмдүгү менен күн өткөрүп келишкен. Бирок, өз алдынча мамлекет куруу, эркиндикте жашоо тилегин кыргыздар эч убакта “таштаган” эмес. (Буга айкын мисал: кыргыздардын көп санда-

ган элдик жомоктору, макал-лакаптары жана ХХ кылымдын биринчи чейрегинде “заманчылар” деп тарыхта калган кыргыздын ойчулдарынын, акылмандарынын чыгармалары күбө же 1916-жылы кыргыздын “Үркүн” деп тарыхка кирген Россияга каршы азаттык, эркиндик үчүн күрөшү да таамай мисал эмеспи).

ХХ кылымдын 90-жылында Советтик империянын согушсуз тарашы кыргыз улуттук мамлекетин түптөөгө шарт түздү. Андан бери 25 жылдын жүзү болду. Бирок, мурунку батыштын таасири менен калыптанган мамлекет башкаруунун салты, акылы үстөмдүк этип, **улуттук** таза коом куралбай жатабыз...

Тарыхый **чындыкты** моюнга алышыбыз милдет. Улуттук элита өзүлөрүнүн тарыхый миссиясын унутуп, саясий тажрыйбанын жоктугунан улуттук коррупционерлерге, саткынчыларга, урууларга, жемкорлорго айлангандыгы да бүгүнкү трагедиялуу тарыхый чындык. Натыйжада илгери беш каман болсо, азыр топ каман үстөмдүк этүүдө.

Абдыжапар Эгембердиевдин төмөнкү ыр саптары азыркы абалды таамай сүрөттөгөн:

Салт-санаа кирдеп бүттү, ирип турат,

Адебиң, намыс-арың чирип турат.

Эл-жерди багат деген эрендерин,

Эсирип эл жегенге кирип турат.

Мансабың майкандашып көрүп турат,

Мителериң майлуу жерге ээ болуп,

Башында башчы болоор Манасың жок,

Абыке, көөбөштөрүң толуп турат.

Ушундай убакта жана шартта пайда болгон Жогорку Кеңеш – Парламент – эски салт, үйрөнүш боюнча батыштын үлгүсүндөгү мыйзамдарды биринин - артынан бирин кабыл алды. Алар иштебейт, аларды калк өзгөчө жаштар билбейт. Мындай абал депутаттардын күнөөсү эмес, азабы, тозогу. Өткөн чактын чегинен чыга албай, салт боюнча башка элдердикине, коомдорго окшоштуруу аракеттери. Ошол эле учурда руханий байлыктардын, каада-салттардын, үрп-адаттардын улуттук мамлекеттеги мааниси орду ж.б. маселелер жөнүндө республиканын басмаларында көп эле талкуулар, талаш-тартыштар болгону коомчулукка кеңири белгилүү. Тилекке каршы, эски салт, көндүмүш адат, батышты туурамай, көчүрүп алуу аракеттери дагы эле **үстөмдүк этүүдө**. Жаңы тарыхый шартта сегизинчи жолу алмашылган Кыргыз Республикасынын Конституциясында улуттук дөөлөттөр, кылымдар боюнча чогулткан акыл-эс, тажрыйба, идеялар, жол-жоболор жок. Демек, Парламентаризм үстөмдүк этүүчү республикада - улуттук мамлекеттин болушу толук негиздүү талап! Кыргызстандыктар үчүн улуттук мамлекеттик түптөөнүн ачкычы боло турган чыгыштын улуу ойчулу Конфуцийдин жобосун келтирейин: “Ата-бабаңдан Жолдун бар экенин билип, туруп аны тутпоо – **коркоктук**, ал эми билип туруп, аны башка жолго алмаштыруу – ата-баба арбагына **чыккынчылык**, “Теңирге кыянатчы-

лык”. Демек, Чыгыш элдери, ошонун ичинде кыргыздар жолбашчы издебей, жолду издешкен. Анткени, жол аракетти багыты, ийгиликке, жеңишке жетиш жолу, жөнү, ыгы. Жолу болуу-иши ордуна чыгуу, олжолуу болуу. Жолу ачылсын-дейт кыраакы кыргыз. Демек жол – идея, багыт, эркин өнүгүүнүн булагы. Ошондуктан, кыргыз “билген жолунду атаңа бербей” – дейт. Үрп-адатка, салтка байланыштуу болгон шарт, ирет.

Албетте, 2010-жылдын 7-апрелиндеги элдик социалдык ыңкылаптын негизинде бийликке келген Кыргыз Республикасынын Президенти А. Атамбаев жана анын командасы “Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдардын мезгилинде туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын” сунуштоо менен туруктуу саясий тутумдун, арымдуу өнүккөн экономиканын, калктын кирешесинин көшөрүүчүлүктө өскөнүн, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган чыңдалган демократиялуу Республиканын негиздерин бекемдөө каралган. Ошону менен бирге сунушталган улуттук стратегия узак мөөнөттүү өскүн өнүгүүнүн негизи болуу менен катар **өнүгүүнүн жолу** ачыла тургандыгы баса белгиленген. Ошентип, нагыз азаттыкка жетиш үчүн “эмнелерди жасаш керекти Улуттук стратегияда, жол картасында чагылдырылган”. Бирок, кыргыз мамлекети – бекем улуттук мамлекет катары калыптанышы үчүн кылымдардан бери сакталып, өнүгүп жана дагы өнүгүүгө мүмкүнчүлүктөрү болгон улуттук руханий дөөлөттөрдү да кеңири пайдалануусу зарыл. “Улуттук руханий дөөлөттөр дегенде эмнени түшүнөбүз? – деп суроо коюп, А. Атамбаев мындай деп чечмелеген: “Ал биздин Айкөл Манас атабыз жөнүндө дастан, айлана-чөйрөгө мамиле, комуз, ыр-күүлөр, кыргыз бийи, боз үй, кыяк, чоор, ат оюндары, тамак-аш, үрп-адат, оймо-чийме, шырдак, башыбыздагы ак калпак, үстүбүздөгү кийим-кече жана албетте, эне тилибиз” (гезит “Асман плюс №25, 2014-жыл 6-ноябрь”). Демек, Кыргыз Республикасынын мыкты өнүгүшү үчүн кылымдар бою көбөйүп келген руханий дөөлөттөрдү акыл-эстүүлүк менен пайдалануу зарыл!

Кыргыз журтунда мамлекеттин кайра жаралуу доору жөнүндө Президент А.Атамбаев кыялданып мындай деген: “Акыркы жылдар көрсөтүп жатат-кыргыз элине кут келип, башкача бир энергия ойгонуп, пассионарлык энергия келип жатат. Кудай буюрса, элибиз кайра жаралуунун даңгыр жолуна чыкты. Кыргыз эли Борбордук Азияда өнүккөн мамлекет болот деп толук ишенем” (гезит “Кыргыз туусу”, 2014-жыл, 5-декабрь).

Дүйнөнү ааламдаштыруу жана цивилидештирүү шартында пайда болуп жаткан улуттук кыргыз мамлекеттин жана анын парламентаризм демократиясынын өнүгүүнүн даңгыр жолунда жаңы мүмкүнчүлүктөрүн туура, илимдин негизинде чечмелеп, кыргыз Парламентаризмдин мүмкүнчүлүктөрүн улуттук демократиянын өнүгүшү жана гүлдөшү үчүн

толук пайдалануу зарыл. Улуу окумуштуу Л.Гумилев кыргыздын пассионардуулугун өзгөчө белгилеп, жаңы доордо кыргыздардын пассионардуулугу жогорулап, космостук күч менен нурланаарын четке каккан эмес! Демек, кыргыз Парламенти кабыл алган мыйзамдарын кылымдар бою калыптанып, жашап келген кыргыздын адеби, жүрүштүрүшү, жашоо-тирлиги, ата-эне балдары менен болгон эрежелери негизги болушу замандын, парламенттик улуттук демократиянын талабы!

Кыргыз жаңы мамлекетти куруунун **парламентаризмдин** демократиялык жолун тандоо менен кылымдар бою келе жаткан улуттук идеяны, каада-салттарды, руханий дөөлөттөрдү жана коомдун өнүгүүсүнүн социологиялык теорияларын жана эмпирикалык жаңы ыкмаларды кеңири колдонууга тийиш. Кыргыз өлкөсү полиэтностуу экендигин эске алуу менен эң алгач ар бир этностун жарандык макамын, жарандык биримдик сезимин билдирген, дал ошол жарандык иденттүүлүктү жана жарандык иденттешүүнү калыптандыруу маселесин чечүү

зарыл. Кыргызстандык ар бир этностун мүчөсү – кыргыз республикасынын мекенчил жаранымын - деп калыптанышы керек.

Жарандык иденттүүлүктүн жана иденттешүүлүктүн негизин - коом, мамлекет жана өлкө менен калкты бириктирүүчү, өлкөнүн бардык этносторун бир чекитке топтогон социалдык **интеграцияны чындоочу кубаттуу курал болуп саналат.**

Булардын баарын өздөштүрүп, күндөлүк жашоонун милдеттүү эрежесине айлантуу **парламентаризмдин мыйзамдарынын, мамлекеттик саясатын, идеологиянын жана тарбиянын** милдети. Улуттук демократиянын негизинде мамлекетти бекемдейбиз жана өркүндөтөбүз деген ниет - милдет ар бир Кыргызстан жаранынан жүрөгүндөгү ишенич болуусу зарыл. “Демек, биз биргеликте алга карай ишенимдүү илгерилөө менен биргеликте өз максатыбызга жетебиз!” (2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн Улуттук стратегиясы” 165-бет).

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.